

КЗ БМР Білоцерківська централізована
бібліотечна система імені Петра Красножона

ХРОНОС

Зошит XXVI

Матеріали краєзнавчого клубу
за травень 2024 року

Під загальною редакцією
Євгена Чернецького

Біла Церква
2024

УДК 908 (477.41-21 Біла Церква)
Х 94

Двадцять п'яте засідання краєзнавчого клубу "Хронос"
було проведено 30 травня 2024 р.
у Центральній бібліотеці для дорослих
КЗ БМР Білоцерківська ЦБС ім. П. Красножона

ЗМІСТ

СПИСОК УЧАСНИКІВ ЗАСІДАННЯ	4
СТАТТІ.....	7
Чернецький Є. З історії білоцерківських вихрестів: Спектори	9
Мартиненко О., Поліщук О. Леся Українка серед агрономів	13
Бондар А. Діяльність релігійно-містичної групи спіритів у Білій Церкві в серпні 1947 – лютому 1948 рр.	25
Бурлака С., Риков О. Інтерв'ю з учасником Революції Гідності Костянтином Климчуком	39
Павлюченко В., Різник С. Огляд пошкодженого склепу в м. Сквира	63
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	65

Олександр Мартиненко,
Олена Поліщук

Леся Українка серед агрономів

Усім добре відомо, що Леся Українка зустрічалась та листувалась з великою кількістю діячів культури та мистецтва. Тому дивним може виглядати ствердження про те, що відома українська письменниця мала якесь відношення до сільського господарства, а тим більше до агрономів. Та це тільки на перший погляд...

Але що ж таке агрономія, та хто такий агроном?

Агрономія – наука, яка зосереджена на вивченні сільськогосподарських культур та ґрунтів з метою підвищення їхньої ефективності.

Агроном – фахівець з сільського господарства з вищою освітою, що володіє всебічними знаннями в галузі агрономії. На агрономів покладені такі обов'язки як – організація виробництва сільськогосподарських культур, визначення раціональної структури посівних площ, розроблення систем сівозміни, внесення добрив і застосування засобів захисту рослин, складання науково-обґрунтованих карт обробітку культур, здійснення виробничих дослідів й наукових досліджень. Ось неповний перелік обов'язків фахівця з агрономії¹.

Фах, який виник на зламі ХІХ та ХХ сторіччя. До цього періоду довгий час вирощуванням сільськогосподарських культур займались біологи, ботаніки, хіміки, лісники, природознавці та багато інших фахівців, праця яких тим чи іншим чином була пов'язана із землею.

Фах, який необхідний для людства, але не дуже популярний, як тоді так і зараз. Особливо серед шляхетства.

---

¹ Режим доступу: <http://uk.m.wikwpedia.org>

Але якщо згадати рідних та родичів Лесі Українки, то виявиться, що серед них було багато тих, професійна діяльність яких була пов'язана саме з працею на землі.

Першими, про кого треба згадати, це молодші брат Микола Петрович Косач та сестра Ізидора Петрівна Косач-Борисова.

Ось як про навчання Ізидори та Миколи писала Леся Українка у своєму листі до матері, яка в той час перебувала у Полтаві та турбувалася, чи вступила Ізидора до вишу²:

“Був у нас недавно папа, тільки пробув всього днів три. Купив нам дрова, вирівняв рахунки літні з хазяйкою, подивився, як ми живем (і на Микосеве “новосілля” ходив) та й поїхав... Микось тільки спить на тій своїй квартирі³. А то здебільшого у нас сидить, як прийде з політехнікуму (вони з Дорою таки щодня туди вчащають), обідає завжди у нас, а дуже часто і снідає й вечеряє. ... Дора тепер має окрему хату⁴, то її гості нас мало обходять. Дора дуже довольна і своїм студентським⁵ званієм, і політехнікумом, і професорами і взагалі пробуває в дуже мажорному настрої, аж весело на неї дивитись. За неї в свій час заплачено “за право ученія”, записано на практичні заняття, куди там слід, і, значить, вона вже на всіх правах ходить до школи^{6”7}.

---

² Тут Вищий навчальний заклад.

³ Микола Косач під час навчання у КПІ спочатку мешкав разом з сестрами, згодом винаймав окреме житло.

⁴ Як вільна слухачка вона не мала права на місце у гуртожитку.

⁵ Згідно списку студентів за 1909 – 1910 навчальний рік Ізидора рахувалась як вільна слухачка, яка не мала всіх тих прав, які були у студентів.

⁶ Тут мається на увазі Київський політехнічний інститут.

⁷ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1906/19061002.html>

8. Косачь Исиidora Петровна.

Сельско-Хозяйств. Отд., Правосл., дочь чиновн., род. 9 Марта 1888 г. въ с. Волошкахъ Волынск. губ. Ковельск. уѣзда, оконч. Киевскую Фундуклеевскую гимназ. въ 1905 г. Пріема 1906 г.

(Фото – 1 Зі списку вільних слухачок Київського політехнічного інституту за 1909 – 1910 навчальний рік¹. Друкується вперше.)

Ізидора була зарахована до агрономічного відділення сільськогосподарського факультету Київського політехнічного інституту у вересні 1906 року. Закінчила навчання у 1911 році.

Коли саме це ж відділення закінчив брат Микола точно невідомо, відомо, що вступив він у 1903 році. З листа Лесі Українки до матері від 16 лютого 1908 року відомо, що Микола ще навчався у КПІ: “Не розберу ялось, чи йде тепер, чи ні наука в Політехніці і як наші наймолодші ставляться до цього. ...”⁸. Але його немає у списку серед студентів КПІ за 1909 – 1910 навчальний рік. Що говорить про те, що Микола Косач закінчив ВНЗ у 1908 – 1909 роках.

У 1912 році працював інженером-агрономом у рідному селі Колодяжному. В подальшому він отримав посаду повітового агронома.

Ось як про це згадує Леся Українка: “Дора, на мою думку, даремно зробила, коли з нерішучості відмовилась від посади, до якої призволяв Русинов⁹. Адже Микось теж “со школьной скамьи”¹⁰ дістався було на таку посаду¹¹, і ніщо, крім губернатора, не заважало йому справлятися добре”¹².

---

⁸ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1908/19080216.html>

⁹ Можливо Русов О. О. Дивись “Додаткова інформація – Русов Олександр Олександрович”.

¹⁰ Скоріш за все мається на увазі після закінчення ВНЗ.

8. **Косачъ** Исидора Петровна.

Сельско-Хозяйств.. Отд., Правосл., дочь чиновн., род. 9 Марта 1888 г. въ с. Волошкахъ Волынск. губ. Ковельск. уѣзда, оконч. Кіевскую Фундуклеевскую гимназ. въ 1905 г. Приема 1906 г.

164. **Борисовъ** Георгій Григорьевичъ.

Сельско Хозяйств. Отд., Правосл., сынъ личн. почетн. гражд.,
род. 23 апрѣля 1886 г. въ с. Верховкѣ Подольск. губ.,
Могилевск. уѣзда, оконч. Кіевское реал. учил. св. Екатерины въ
1903 г. Пріема 1906 г.

(ФОТО – 2 Зі списку студентів Київського політехнічного інституту за 1909 – 1910 навчальний рік¹³. Друкується вперше.)

Агрономом був чоловік Ізидори – Юрій Григорович Борисов. Який працював спочатку дільничним агрономом Погребищенської дільниці Бердичівського повітового земства¹⁴. Потім був повітовим агрономом. Згодом став директором Могилів-Подільського сільськогосподарського технікуму ім. Е. Я. Селянина. Останнє місце його роботи – інспектор “ЦУКРТРЕСТУ” по Київській області¹⁵.

У Юрія Борисова був брат Василь Григорович Борисов¹⁶, про якого відомо тільки те, що він народився у 1876 році та працював агрономом у містечку Цукурине¹⁷.

Два кузени Лесі Українки – Антон Борисович Шимановський та Павло Борисович Шимановський теж були агрономами. Вони закінчили тодішнє Уманське училище

¹¹ Скоріш за все Ізидорі пропонувалася посада “повітового агронома”. Таку ж саму посаду отримав її брат Микола, відразу ж після закінчення навчання та отримання диплому.

¹² Режим доступу: [https://www/1-ukrainka/name/uk/Corresp/19011/..](https://www/1-ukrainka/name/uk/Corresp/19011/)
Лист Лесі Українки до сестри Ольги 09.04.1911 року.

¹³ В цьому списку Ізидора зазначена у переліку вільних слухачок, а її чоловік у переліку серед студентів. Режим доступу:
<http://www.dil.kpi.ua/dlibra/publication/418/edition/384/content>

¹⁴ Режим доступу: <https://Old.library.vn.ua/publications/2011/print/kosach.html>

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 263, оп. 1, спр. 32646, арк. 7.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 32646, арк. 10.

¹⁷ Дивись – “Додаткова інформація – Цукурине”.

164. **Борисовъ** Георгій Григорьевичъ.

Сельско Хозяйств. Отд., Правосл., сынъ личн. почетн. граждан., род. 23 апрѣля 1886 г. въ с. Верховкѣ Подольск. губ., Могилевск. уѣзда, оконч. Кіевское реал. учил. св. Екатерины въ 1905 г. Приема 1906 г.

землеробства і садівництва у 1895 році¹⁸, що скоріш за все невірно, бо виходить, що Антон Шимановський закінчив училище у 17 років. А як відомо термін навчання в таких закладах тривав 5 років, та ще 10 років випускники, які працювали за фахом повинні були надсилати звіт про свою діяльність до Alma mater, де вони отримали дану освіту. Скоріш за все, він закінчив навчання у 1900 р.¹⁹ разом зі своїм братом Павлом. За їхніми спогадами, для вступу треба було здавати іноземну мову, підготуватись до цього іспиту їм допомогла сама Леся Українка.

Ще одна сестра Лесі – Ольга Петрівна Косач-Кривинюк була одружена з Михайлом Васильовичем Кривинюком, який певний час навчався на природничому відділенні Київського університету св. Володимира. Й ця незакінчена освіта стала йому до нагоди впродовж всього життя. Так у 1908-1910 рр. він працював представником 1-го Взаємного товариства забезпечення життя. У 1920-1921 рр. викладав природознавство у Чаплинській²⁰ підготовчій школі до електротехнікуму. У 1921-1922 рр. рятуючись від голодомору зі всією родиною, переїхав до сестри дружини Ізидори у м. Могилів-Подільський, де влаштувався секретарем-інструктором окружної спілки сільськогосподарських кооперативів. З 1926 р. займався розробкою українських словників у сільськогосподарському відділі Інституту української наукової мови Всеукраїнської Академії наук (ІУНМ ВУАН). Належав до осередку, згуртованого навколо секретаря інституту Григорія Григоровича Холодного, який займався пошуком українських термінів-новотворів, та певний час був штатним працівником природничого відділення ІУНМ ВУАН.

1920-1924 рр. – період коли родичі Лесі Українки, а саме родина Ізидори Косач-Борисової та родина Ольги Косач-

---

¹⁸ Режим доступу: <http://uk.m.wikipedia.org>

¹⁹ Згідно списку випускників УНУСа (Уманський національний університет садівництва) за 1900-1922 рік.

²⁰ Зараз передмістя міста Дніпро.

Кривинюк та їхня мати Олена Пчілка, мешкали у м. Могилів-Подільському. Та всі вони працювали у сільськогосподарському технікумі: Ізидора – викладала теорію словесності та історію української літератури, географію, хімію, фізіологію та анатомію людини, Ольга – українську мову та літературу, її чоловік Михайло – природознавство та біологію.

Певне відношення до агрономії мав навіть старший брат Лесі Українки – Михайло Петрович Косач – написавши низку наукових статей та зробивши переклад, присвячений метеорології²¹.

Завдяки його статтям лише у 1911 р. було внесено проект закону щодо створення організації прогнозу погоди:

“З проханням багатьох губернських земств міністерство освіти і головне управління землевпорядкування внесли в Державну Думу законопроект про організацію вгадування²² погоди для потреб сільського господарства. В першу чергу ставлять південь. Робиться це за прикладом Північних Сполучених Штатів, де метеорологічна організація стала в великій пригоді хліборобам. Відомості про погоду подаватиме Миколаївська обсерваторія. Відомства просять поки що для видання щоденних бюлетенів, які розсилатимуться земствам, сільськогосподарським т-вам і приватним особам, біля 25.000 карб.”²³.

Немає сумнівів, що якби не передчасна смерть Михайла Косача, його внесок у агрономію був би дуже вагомий.

Чоловік Лесі – Климент Васильович Квітка був знайомий та часто листувався з вченим лісоводом Тифліського лісництва Левом Яковичем Зактрегером²⁴.

---

²¹ Дивись “Додаткова інформація – перелік статей Михайла Петровича Косача”.

²² Тут мається на увазі прогноз.

²³ Вгадування погоди і сільське господарство // РАДА. – № 240. – 25 жовтня (7 листопада). – 1911. – С. 2

²⁴ Режим доступу: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi>

Навіть самому Квітці дехто на прізвище Храпаль, пропонував кинути суддівську практику та почати займатися садівництвом: "... Ще тут живе один великий твій почитатель – Храпаль²⁵, брат "знаменитого", але сам не знаменитий. ... Я ховаюсь від його безконечних розмов, а Кльоню він часто "пісочить", умовляючи кинути службу і зайнятись садівництвом"²⁶.

У Лесі була близька подруга Маргарита Михайлівна Комарова-Сидоренко, брат якої закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Одеського університету. Був професором ботаніки, кандидатом біологічних наук, автор науково-популярних книг з питань використання природних ресурсів та охорони природи²⁷.

Дядько Маргарити – Олександр Федорович Комаров теж мав відношення до агрономії, але на той час, коли він закінчив Харківський університет такого фаху як агроном, ще не існувало. Він закінчив у 1869 році природниче відділення фізико-математичного факультету. Був автором таких книг: "Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві" (1882), "Лихі потайні хлібоїди і хлібний комарик та шведська муха" (1899), "Про городину" (1899), "Про садовину та ягідні кущі" (1909), "Оповідання про рослини" (1909)²⁸.

Навіть сама Леся Українка мріяла завести невеличкий город під час перебування на Кавказі у 1909 році: "Сніг уже давно щез, і се добре, бо з нього тільки болото. Тут уже починають городи копати. З наших мрій про свій город і т. д. очевидно, нічого не

---

²⁵ Можливо брат відомого педагога Храпаля Івана Григоровича.

²⁶ Режим доступу: <https://www.l-ukrainka/name/uk/Corresp/1908/19080403.html>. Лист Лесі Українки до матері від 03.04.1908 року.

²⁷ Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org>

²⁸ Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org>

буде, бо не маємо сили того всього врядити, – обійдеться якось і так!"²⁹.

Ще на початку ХХ сторіччя тодішнє керівництво міністерства сільського господарства імперії зазначало, що популярність або, точніше, зацікавленість суспільства до сільського господарства в цілому та зокрема у агрономії виникала кожні 10-15 років.

Крім цього в Україні проводилася велика кількість ярмарків, виставок, з'їздів, конкурсів, які тим чи іншим чином були пов'язані з сільським господарством. Так 110 років тому впродовж 1913 року пройшли 7-й Київський загальноросійський з'їзд з бджільництва, Київська загальноросійська виставка зі скотарства, Київська загальноросійська виставка з птахівництва. У регіонах теж проводились такі заходи. Так у Хоролі відбулась сільськогосподарська виставка. Навіть там, де мешкала Леся Українка, у селищі Зелений Гай пройшла виставка з птахівництва: "Оце недавно на Харківщині, в селі Зеленому Гаю, улаштовано виставку птахівництва. На виставці є домашні птиці, продукти птахівництва та кролики"³⁰ (мова оригіналу – авт.).

У 1913 році студенти саме з агрономічного відділення стали ініціаторами святкування першого ювілею Київського політехнічного інституту:

"Святкування 15-ліття Київського політехнічного інституту було дуже урочисте. Святкування відбувалося в помешканні інституту і київському громадському зібранні. (...) Ініціатива святкування належала київському політехнічному товариству інженерів і агрономів. (...) При інституті виникла воскресна

---

²⁹ Режим доступу: <https://www/l-ukrainka/name/uk/Corresp/1909/19090312.html>. Лист Лесі Українки до матері та сестри Ольги від 12.03.1909 року.

³⁰ Виставки. Виставка птахівництва // РАДА. – № 199. – 31 авгу́ста. – 1913. – С. 3

школа, гарно розвинулись сільськогосподарські курси..."³¹. (мова оригіналу – авт.)

Може саме така популяризація агрономії стала причиною того, що серед родичів, друзів та просто знайомих Лесі Українки було так багато тих, хто усе своє життя присвятив праці на рідній українській землі...

Додаткова інформація

Русов Олександр Олександрович – (7(19) лютого 1847 – 8(21) жовтня 1915) – український повітовий статистик, етнограф фольклорист та громадський діяч. Чоловік Софії Русової. Вчився у Київському університеті на історико-філософському факультеті. Під час навчання був членом "Старої Громади", до якої його ввів дядько Лесі Українки – Михайло Драгоманов. Після відкриття Південно-Західного відділу Географічного товариства став його активним членом. Русов, як повітовий статистик, добре розбирався у сільському господарстві. Брав участь у складанні статистичних звітів у Херсонській, Харківській, Чернігівській, Київській, Полтавській губерніях, а відтак був обізнаний про стан господарства по всій Україні³².

Цукурине – селище Селидівської міської громади Покровського району Донецької області. Розташовано за 50 кілометрів від Донецька. У селищі розташована станція Цукуриха³³.

Косач Микола Петрович – молодший брат Лесі Українки. Народився 3 вересня 1884 р. в селі Колодяжне. Був охрещений 4 січня 1887 р. в свято-Миколаївській церкві села Волошки. Хрещеними батьками були композитор Микола Лисенко і дружина голови Ковельського з'їзду мирових посередників Марія Карташевська.

---

³¹ Ювілей Київського політехнічного інституту // РАДА. – № 199. – 31 августа. – 1913. – С. 3.

³² Режим доступу: <https://uk.m.wikipedia.org>

³³ Режим доступу: <http://uk.m.wikipedia.org>

У 1903 р. успішно закінчив гімназію та вступив до Київського політехнічного інституту на агрономічне відділення сільськогосподарського факультету. Здобув фах інженера-агронома, з 1912 р. жив в родинному маєтку в Колодязному. Служив повітовим агрономом і членом земської управи Ковельського повіту (1912-1914 рр.). З 1914 р. – на фронті. Двічі був відзначений за хоробрість на передовій Західного фронту – 1915 та 1916 року. У 1917 р. обраний головою Сарненського повіту.

Продовжив громадську діяльність. Так у 1920 р. надав безвідсоткову позику у 5000 марок ковельській “Просвіті” (був засновником та головою). Організував у Ковелі разом з дружиною Наталією притулок для дітей-сиріт. Сприяв поповненню книжками просвітянських бібліотек Волині. За його ініціативи 9 лютого 1926 р. на зборах Ковельської просвіти було ухвалено надати їй ім'я Лесі Українки. Також в той час за його підтримки були відкриті “Просвіти” у Мацееві та Колодязному.

В останні роки життя йому запропонували викладати на вечірніх курсах у школі с. Колодязне. Не стало Миколи Косача 16 липня 1937 року³⁴.

Шимановський Антон Борисович – народився у 1878 р. в родині Шимановського Бориса Панасовича та Олександри Антонівни Косач – тітки Лесі Українки. Після закінчення Уманського училища землеробства та садівництва вступив до Мюнхенського політехнічного інституту на будівельний факультет. Одночасно брав уроки малювання у школі товариства художників (свого роду приватна академія мистецтв) у студії художника Франца фон Штука. Певний час мешкав у Франції, де працював керівником культурно-екскурсійної частини навчального відділу Товариства розповсюдження технічних знань. У 1918 р. він повернувся до України. У 1923 р.

---

³⁴ Режим доступу: <http://uk.m.wikipedia.org>

переїхав до Москви, де працював за першою освітою – в органах Народного комісаріату землеробства³⁵.

Був заарештований та помер у Москві у 1941 (1942) році³⁶.

Перелік статей Михайла Петровича Косача:

К теории града // Метеорологический вестник, 1902. – 12. – Вып. 1, ст. 26-27. Непрерывный интегратор силы вѣтра и его энергія // Метеорологический Вестник, 1902. – Вып. 12. – № 1. – С. 7-28.

Погода и предсказания журнала “Климатъ”. – Харьковъ: Паровая Типо-Литография И. М. Варшавчика, 1902. – 12 с.

Способы задержать снеговую воду въ почве. // Журнал Опытной Агрономии, 1902. – Вып. 2. – № 1. – С. 64-65.

Проектъ организаціи метеорологической сѣти въ Харьковской губерніи. – Харьковъ, 1902 // Журн. Опытной Агрономии, 1903. – Вып. 4. – № 3. – 38+382 (реф. Португалова) (? – авт.)

Kossatsch M. Ueber eine Lücke in den Theorien der Wärme und der Tem-peraturänderungen im Boden. Meteorologische Zeitschrift³⁷. – 1902. – V. 37. – № 8. – P. 372-373.

Kossatsch M. Die Lage der Troglinie in einer elliptischen Zyklonen // Meteorologische Zeitschrift³⁸. – 1903. – V. 38. – № 8. – P. 337-341.

Вальдо Фр. Современная метеорология. Очеркъ ея прошлаго и настоящего / Пер. с англ. М. П. Косача. Подъ ред. Б. И. Срезневскаго. – С.-Пб.: Издание А. Ф. Девріена, 1897. – 380 с.³⁹.

---

³⁵ Тодішня назва міністерства аграрної політики.

³⁶ Режим доступу: <http://uk.m.wikiwand.com>

³⁷ До проблеми у теоріях теплоти та зміни температури у ґрунті. Метеорологічний журнал. Переклад авторів статті.

³⁸ Знаходження лінії кривої у еліптичному циклоні. Метеорологічний журнал. Переклад авторів статті.

³⁹ Режим доступу: <http://uk.m.wikwpedia.org>

Наукове видання

Хронос. Зошит XXVI

Матеріали засідання краєзнавчого клубу
за травень 2024 року

Під загальною редакцією
Євгена Чернецького

Коректори Олена Бульда, Ольга Гурковська, Євген Чернецький
Комп'ютерний набір авторів
Макет Є. Чернецького

На обкладинці
світлина Лесі Українки

Підписано до друку 19.08.2024 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура "Palatino Linotype". Друк офсетний.
Зам. №

Друк ТОВ "Білоцерківдрук"
М. Біла Церква, бульвар Олександрійський, 22,
Тел. 045-63-5-16-18

